

De controleverklaring en de verwachtingskloof in het midden- en kleinbedrijf

Robin Litjens en Ruud Vergoossen

SAMENVATTING In dit artikel wordt verslag gedaan van een onderzoek naar de samenhang tussen de rapportage van de accountant door middel van de controleverklaring en de verwachtingen die de samenleving (het maatschappelijk verkeer) heeft ten aanzien van de taken van de accountant. Hiertoe zijn accountants, ondernemers en financiers in het Nederlandse midden- en kleinbedrijf geënquêteerd. Verschillen in opvattingen over taken van de accountant tussen accountants, ondernemers en financiers leiden tot een verwachtingskloof. De verwachtingskloof kan worden opgesplitst in: deficiënt presteren van de accountant, belemmerende regelgeving en onredelijke verwachtingen ten aanzien van taken van de accountant. Uit het onderzoek blijkt dat de verwachtingskloof voornamelijk wordt veroorzaakt door belemmerende regelgeving. Accountants gebonden aan regels – bijvoorbeeld inzake onafhankelijkheid – die hen beperken om bepaalde diensten te verlenen. Daarnaast lijken onredelijke verwachtingen (die de accountant niet kan waarmaken) een belangrijk onderdeel van de verwachtingskloof, bijvoorbeeld de garantie dat bij ondernemingen waarvan de jaarrekening is gecontroleerd geen fraude is gepleegd of dat alle transacties door de accountant zijn geverifieerd. De invloed op de verwachtingskloof van het deficiënt presteren van de accountant lijkt beperkt. Verder laat het onderzoek zien dat er samenhang is tussen de omvang van de verwachtingskloof en de communicatie door middel van de controleverklaring. Het opnemen van meer specifieke informatie over de reikwijdte van de jaarrekeningcontrole en bevindingen naar aanleiding van uitgevoerde werkzaamheden kan de verwachtingskloof verkleinen.

RELEVANTIE VOOR DE PRAKTIJK De onderzoeksresultaten bieden inzicht in verschillen van opvattingen over taken van de accountant tussen accountants enerzijds en het maatschappelijk verkeer anderzijds en de invloed van de wijze van rapporteren door de accountant op deze verschillen. Dit geeft partijen die economische beslissingen nemen op basis van de controleverklaring een beeld van de waarde van de controleverklaring. Voor accountants werkzaam in het MKB kunnen de resultaten van belang zijn bij de wijze van communiceren met het maatschappelijk verkeer. Ten slotte kunnen de resultaten de Nederlandse Beroepsorganisatie van Accountants (NBA) ondersteunen bij de regulering van het accountantsberoep, in het bijzonder ten aanzien van de reikwijdte van de jaarrekeningcontrole en de vorm en inhoud van de controleverklaring.

1 Inleiding

Een van de eerste controleverklaringen van een accountant stamt uit 1311, was niet standaard en niet schriftelijk (Milton, 1951, p. 5-6).¹ Door de industriële ontwikkeling en de daarmee samenhangende scheiding van kapitaalverschaffers en ondernemingsleiding ontstond de behoefte aan een schriftelijke controleverklaring. Deze controleverklaring was een feitelijke opsomming van werkzaamheden en de opinie van de accountant over de diverse deelgebieden van de jaarrekening. In het niet-geautomatiseerde tijdperk was het nogal eens nodig om controlewerkzaamheden aan specifieke omstandigheden aan te passen, bijvoorbeeld door ontbrekende audit trail bij interne documenten verkreeg de accountant externe bescheiden. Dit werd dan in de controleverklaring tot uitdrukking gebracht. Vandaag de dag is de controleverklaring in hoge mate gestandaardiseerd² en gevoed door het functioneren van de accountant tijdens de kredietcrisis (AFM, 2010 B-4; European Commission, 2010) heeft dit geleid tot kritiek van het maatschappelijk verkeer op de beperkte toegevoegde waarde van de controleverklaring (APB, 2007; Church et al., 2008; Mock et al., 2009; IAASB, 2011; PCAOB, 2011).³ De controleverklaring wordt gezien als een standaarddocument met een beperkte informatieve waarde.⁴

Naast communicatie met het maatschappelijk verkeer hebben accountants bij de uitoefening van hun beroep te maken met de verwachtingen die datzelfde maatschappelijk verkeer heeft van het daadwerkelijk optreden van accountants. Het verschil tussen wat het maatschappelijk verkeer verwacht van de accountant en wat hij daadwerkelijk doet en verklaart, wordt in de literatuur verwachtingskloof genoemd en is al uitgebreid gedocumenteerd.⁵ Het groenboek *Audit Policy: Lessons from the Crisis* van de Europese Commissie (2010, pag. 5) en het consultatiedocu-

ment *Enhancing the Value of Auditor Reporting* van de IAASB (2011, par. 13ff) verwijzen expliciet naar deze kloof.

Onderzoek wijst uit dat de verwachtingskloof feitelijk een kenniskloof is en dat deze verkleind kan worden door de kennis bij het maatschappelijk verkeer te vergroten (Bailey et al., 1983; Monroe en Woodcliff, 1994; Epstein en Geiger, 1994; Pierce en Kilcommins, 1996; Fadzly en Ahmad, 2004). Tevens wordt in de literatuur een verband gelegd tussen de verwachtingskloof en de communicatie van de accountant met het maatschappelijk verkeer (Nair en Rittenberg, 1987; Kelly en Mohrweis, 1989; Holt en Moizer, 1990; Hartherly et al., 1991 en 1992; Gay en Schelluch, 1993; Monroe en Woodcliff, 1994). De teneur is dat betere communicatie de verwachtingskloof kan verkleinen. Bovendien kan als gevolg van verschillende informatiebehoeften de samenhang tussen communicatie van de accountant en de verwachtingskloof bij beursfondsen, het midden- en kleinbedrijf (MKB) en publieke instellingen verschillen (IAASB, 2011). Church et al. (2008, p. 85) geven aan dat onderzoek nodig is naar de opzet en formulering van de controleverklaring. In Nederland is de verwachtingskloof niet recentelijk onderzocht en is voor zover ons bekend de verwachtingskloof in het Nederlandse MKB nog nooit onderzocht.⁶ Bovendien blijkt uit analyse van de commentaarbrieven naar aanleiding van het hiervoor genoemde consultatiedocument van de IAASB dat de wijze van communiceren van de accountant in het MKB separaat van beursgenoteerde ondernemingen geëvalueerd moet worden (Litjens, 2011; Litjens, 2012). Tot slot is een van de aanbevelingen in het adviesrapport 'Verbreding poortwachtersfunctie' het volgend advies opgenomen inzake de rapportage van de accountant (NBA, 2011, pp. 6): "Herzie in internationaal verband de inhoud van de standaard controleverklaring door deze te verduidelijken en meer ruimte te bieden voor vennootschap specifieke verklaringen...". De invloed op de verwachtingskloof van enkele voorstellen in voornoemd adviesrapport (NBA, 2011, hoofdstuk 5) voor veranderingen in de controleverklaring worden in dit onderzoek getoetst. Er zijn dus aanleidingen genoeg om onderzoek te doen naar de verwachtingskloof in het MKB-segment en de samenhang daarmee met de communicatie van de accountant door middel van zijn controleverklaring.

In de volgende paragraaf beschrijven wij de dataverzameling en onderzoekspopulatie. Daarna besteden wij in paragraaf 3 aandacht aan het operationaliseren van de verwachtingskloof, meten we de verwachtingskloof in het Nederlandse MKB en vergelijken die met andere studies. In paragraaf 4 onderzoeken wij de samenhang tussen verschillende elementen van de controleverklaring (formulering, informatie over de controle en bevindingen naar aanleiding van de controle) en de verwachtingskloof. Wij

sluiten af met enkele concluderende opmerkingen in paragraaf 5.

2 Dataverzameling en onderzoekspopulatie

In het kader van ons onderzoek hebben wij accountants, ondernemers, en financiers (bankiers en investeerders) geënuquêteerd die opereren in het Nederlandse MKB. Ondernemers en financiers zijn als opdrachtgevers respectievelijk vermogensverschaffers, te beschouwen als belangrijke representanten van het maatschappelijk verkeer. Bij het versturen van de enquêtes is gebruik gemaakt van niet-publiekelijk beschikbare databases met contactgegevens van de desbetreffende groepen.⁷ Uit deze databases zijn op basis van kenmerken (bijvoorbeeld functieomschrijving, karakteristieken onderneming) accountants, ondernemers en financiers in het MKB geïdentificeerd. Accountants betreffen afgestudeerde registeraccountants en accountant-administratieconsulenten die opereren op senior manager- en partnerniveau. Ondernemers zijn de directeur-groootaandeelhouders of de bestuursvoorzitter. Bij de ondernemers zijn financiële instellingen vanwege het bijzondere karakter van de operationele activiteiten alsmede vanwege de specifieke regulering niet meegenomen. De bankiers zijn accountmanagers bij grootbanken en de investeerders op afstand van de onderneming staande eigenvermogensverschaffers (participatiemaatschappijen en regionale ontwikkelingsmaatschappijen).

In totaal zijn 1.520 enquêtes verstuurd en is er een gemiddelde response rate van 20% (zie tabel 1). De verschillen in response (tabel 1) kunnen van invloed zijn op de representativiteit van de gevonden resultaten. Daarnaast zijn er verschillen in leeftijd en opleidingsniveau die van invloed kunnen zijn op de representativiteit van de resultaten (tabel 1). Zo is de leeftijd van de ondernemers met 48,7 jaar gemiddeld hoger dan die van de andere groepen. Ook hebben ondernemers een meer divers opleidingsniveau terwijl accountants en bankiers conform verwachting hooggeschoold zijn. Waar nodig zullen wij rekening houden met de invloed van deze verschillen in groepssamenstelling op de gepresenteerde resultaten.

3 Verwachtingskloof in midden- en kleinbedrijf

Het bestaan van de verwachtingskloof is wereldwijd empirisch onderzocht en gedocumenteerd in de literatuur⁸ en is goeddeels gestoeld op de bekende Limpergiaanse vertrouwensleer (Limperg/Groeneveld, 1975). In de Angelsaksische literatuur wordt het begrip verwachtingskloof in de jaren zeventig van de vorige eeuw voor het eerst genoemd (AICPA, 1978; Humprey et al., 1992). De verwachtingskloof is door Liggio (1974, p. 27) gedefinieerd als: "The difference between the levels of expected performance as envisioned by the

Tabel 1 Kenmerken van de groepen respondenten

Onderstaande tabel beschrijft de response rate en beschrijvende statistiek van achtergrond van de respondenten van de enquête uitgezet onder accountants, ondernemers en financiers naar de verwachtingskloof en de controleverklaring.

	Totaal	Accountants	Ondernemers	Financiers
Aantal verstuurdde enquêtes	1.520	342	1.073	105
Aantal respondenten	302	123	118	61
Response rate	20%	36%	11%	58%
Leeftijd				
Gemiddelde	44.5	41.7	48.7	42.0
Mediaan	43.0	39.0	48.5	41.0
Standaarddeviatie	9.4	8.2	9.2	9.4
1 ^e deciel	33.0	32.0	35.0	31.0
9 ^e deciel	58.0	53.6	62.1	54.6
Geslacht	0.15	0.14	0.14	0.17
Opleidingsniveau				
Middelbare school	0.11	0.00	0.28	0.02
Bachelor/HBO	0.35	0.32	0.37	0.36
Master/Universitair	0.54	0.68	0.35	0.62

Response rate is het aantal volledig ingevulde enquêtes gedeeld door het aantal verstuurdde enquêtes. *Leeftijd* is de ouderdom van de respondenten gemeten in hele jaren. *Geslacht* is het percentage respondenten van het vrouwelijk geslacht. *Opleidingsniveau* is de fractie van de respondenten met een bepaald opleidingsniveau.

independent accountant and by the user of the financial statements.” Deze beperkte definitie van verwachtingskloof betreft daarin niet het daadwerkelijk presteren van de accountant. Porter (1993, p. 50) geeft een bredere definitie: “The gap between expectations of auditors and auditors’ performance, as perceived by society.” (zie ook Humprey et al., 1993; McEnroe en Martens, 2001; Porter et al., 2009). Er is ook kritiek op de gehanteerde definities van de verwachtingskloof: “it is relatively ill-defined and can be taken to cover a variety of facets of the relationship between auditors and other groups.” (Dennis 2010, p. 131; Humprey et al. 1992, p. 2).¹⁰ Het gevolg is dat in de literatuur de verwachtingskloof op meerdere manieren wordt geoperationaliseerd en gemeten. Aangezien de wijze van meten van Porter (1993) van de verwachtingskloof het meest is gebruikt in de literatuur, meten wij de verwachtingskloof op dezelfde manier (Porter, 1993; Porter, 1999; Porter et al., 2008; Hassink et al., 2009).¹¹

De verwachtingskloof van Porter (1993) – door haar aangeduid als *expectation-performance gap* – valt uiteen in de volgende drie onderdelen (zie ook figuur 1):

1. Deficiënt presteren (*deficient performance*): dat is het verschil tussen de verwachtingen die het maatschappelijk verkeer heeft van het presteren van accountants ten aanzien van hun bestaande taken (blijkend uit beroepsregelgeving) en de perceptie die het maatschappelijk verkeer heeft van het daadwerkelijk presteren van accountants;
2. Belemmerende regelgeving (*deficient standards*): dat is het verschil tussen door het maatschappelijk verkeer redelijkerwijs te verwachten taken van accountants en de bestaande taken van accountants blijkend uit beroepsregelgeving;
3. Onredelijke verwachtingen (*unreasonable expectations*): dat is het verschil tussen door het maatschappelijk verkeer redelijkerwijs te verwachten taken van accountants

Figuur 1 Onderdelen verwachtingskloof

Bestaande taken zijn de taken zoals de accountant die momenteel heeft op basis van beroepsregelgeving. De redelijkerwijs te verwachten taken zijn taken die de accountant niet heeft op basis van beroepsregelgeving maar die redelijkerwijs wel verwacht kunnen worden door het maatschappelijk verkeer.

en onrealistische verwachtingen ten aanzien van taken van accountants.

Onderdeel 1 en 2 vormen samen de prestatiekloof (*performance gap*) en onderdeel 3 is de redelijkheidskloof (*reasonableness gap*).

Porter (1993) meet de verwachtingskloof door aan accountants en vertegenwoordigers van het maatschappelijk verkeer te vragen aan te geven of bepaalde taken wel of niet de verantwoordelijkheid van de accountant zijn. Hierbij worden de uitkomsten van de accountant gebruikt als nulmeting en het verschil met de uitkomsten van het maatschappelijk verkeer is de verwachtingskloof.

Onderzoeksresultaten

Wij hebben de verwachtingskloof in het Nederlandse MKB op een vergelijkbare wijze gemeten als Porter (1993) die per onderdeel van de verwachtingskloof de taken van de accountant binomiaal (wel/niet) meet volgens de accountants zelf, volgens de ondernemers en volgens de financiers. Voor een gedetailleerd overzicht van de onderwerpen waarover vragen zijn gesteld verwijzen wij naar bijlage 1. Wij hebben de verwachtingskloof op een 6-punts Likertschaal gemeten, vergelijkbaar met de methodiek van Hassink et al. (2009). Tabel 2 geeft een overzicht van de gemiddelden van de drie groepen respondenten per onderdeel van de verwachtingskloof. Doordat financiers het verste van de onderneming afstaan en waarbij dus sprake zal zijn van de grootste informatieasymmetrie, verwachten wij dat bij deze groep de grootste verwachtingskloof bestaat, dat wil zeggen de verwachtingskloof tussen accountants en ondernemers is kleiner dan die tussen accountants en financiers en die tussen ondernemers en financiers.

Uit tabel 2 blijkt dat er zowel ten aanzien van de totale verwachtingskloof als op onderdelen van de verwachtingskloof sprake is van significante verschillen conform bovenstaande verwachting. Op grond hiervan kunnen wij concluderen dat sprake is van een verwachtingskloof in het Nederlandse MKB. Enige uitzondering hierop is dat ondernemers gemiddeld hogere onredelijke verwachtingen hebben dan financiers. De verwachtingskloof bij financiers blijkt vooral het gevolg te zijn van belemmerende regelgeving. Het verschil in gemiddelde tussen accountants (3,40) en financiers (4,42) is op dit onderdeel het grootst (tabel 2, onderdeel 3). De verwachtingskloof tussen accountants en ondernemers bestaat vooral uit onredelijke verwachtingen (tabel 2, onderdeel 4.)

In tabel 3 beschrijven wij de onderdelen van de verwachtingskloof en hoe die zich tot andere studies verhouden (Porter, 1993; Porter, 1999; Hassink et al., 2009). Bij de financiers bestaat de verwachtingskloof voor het grootste

deel uit belemmerende regelgeving (55%), gevolgd door onredelijke verwachtingen (39%) en deficiënt presteren van de accountant (6%, tabel 3, 2011a). Bij de ondernemers zijn dat respectievelijk onredelijke verwachtingen (54%), belemmerende regelgeving (45%) en deficiënt presteren (1%, zie tabel 3, 2011b).

De verwachtingskloof in het Nederlandse MKB is vergelijkbaar met de resultaten van andere studies (zie tabel 3). Deficiënt presteren van de accountant blijkt ook in die studies het kleinste onderdeel van de verwachtingskloof. Belemmerende regelgeving is bij een evaluatie van de totale verwachtingskloof bij financiers ook het grootste (Nieuw Zeeland) of bijna het grootste (Verenigd Koninkrijk) onderdeel van de verwachtingskloof. De verwachtingskloof ten aanzien van een specifiek onderwerp (fraude) leidt vooral tot onredelijke verwachtingen bij zowel ondernemers als financiers (tabel 3, Nederland, Fraude). Dat de onredelijke verwachtingen ten aanzien van fraude bij ondernemers (70%) hoger zijn dan bij financiers (52%) is consistent met de door ons gemeten verwachtingskloof.

4 Elementen controleverklaring en verwachtingskloof

Een controleverklaring kan verschillen in de wijze waarop deze wordt geformuleerd (vorm) en de informatie die erin staat over de uitgevoerde controle door de accountant (inhoud). De informatie over de uitgevoerde controle valt uiteen in informatie over de opzet en uitvoering van de controle en de bevindingen die voortvloeien uit de controlewerkzaamheden van de accountant. In deze paragraaf hanteren wij deze driedeling en onderzoeken we de invloed van de formulering van de controleverklaring, het rapporteren van controlewerkzaamheden en het rapporteren van controlebevindingen op de verwachtingskloof met ondernemers en financiers in het Nederlandse MKB. Daarbij meten wij het belang van de elementen van de controleverklaring op twee niveaus: het gemiddelde van de desbetreffende groep respondenten (ondernemers en financiers) en op het niveau van de individuele respondent. Op respondentniveau verwachten wij een samenhang tussen elementen van de controleverklaring en (onderdelen van) de verwachtingskloof.¹²

4.1 Vorm van controleverklaring en verwachtingskloof

Uit literatuur blijkt dat de uniformiteit van de controleverklaring (mate van specificiteit van de verklaring), de wijze van formuleren (begrijpelijkheid van de verklaring, separate uitleg van de controleverklaring in eenvoudige bewoordingen en de wijze van formuleren van de conclusie) en de structuur van de controleverklaring (aanvangen

Tabel 2 De verwachtingskloof in het midden- en kleinbedrijf in Nederland

In onderstaande tabel worden de resultaten per groep gepresenteerd ten aanzien van de verwachtingskloof voor accountants, ondernemers en financiers in het MKB in Nederland. Deze verwachtingskloof is op vergelijkbare wijze bepaald als Porter (1993) door het verschil te meten ten aanzien van de bestaande taakuitvoering van de accountant (deficiënt presteren), de redelijk te verwachten verantwoordelijkheden van de accountant (belemmerende regelgeving) en onredelijke verwachtingen. Hierbij fungeren de uitkomsten van de accountants als de benchmark voor het bepalen van de verwachtingskloof van ondernemers en financiers. De significantie van de overeenstemming tussen groepen is bepaald aan de hand van een t-test op het rekenkundig gemiddelde en een Wilcoxon signed rank test op de mediaan. Alle variabelen zijn gemeten op een 6-punt Likertschaal waarbij 1 = laag en 6 = hoog. Significantie als volgt aangegeven: *significant op $p \leq 0.1$; **significant op $p \leq 0.05$; ***significant op $p \leq 0.01$.

	Resultaten per groep					Ooreenstemming tussen groepen		
	Totaal	Accountants ^a	Ondernemers ^a	Financiers ^a		A < O	A < F	O < F
1. Totale Verwachtingskloof								
N	18,120	7,380	7,080	3,660				
Gemiddelde	4,01	3,61	4,24	4,38		0,63***	0,77***	0,14***
Standaarddeviatie	1,51	1,55	1,51	1,44				
Mediaan	4,00	4,00	4,00	5,00		0,00	1,00***	1,00***
2. Deficient presteren								
N	3,926	1,599	1,534	793				
Gemiddelde	4,53	4,50	4,51	4,63		0,01*	0,13*	0,12*
Standaarddeviatie	1,47	1,44	1,49	1,49				
Mediaan	5,00	5,00	5,00	5,00		0,00	0,00	0,00
3. Belemmerende regelgeving								
N	10,570	4,305	4,130	2,135				
Gemiddelde	3,91	3,40	4,16	4,42		0,76**	1,02***	0,26***
Standaarddeviatie	1,48	1,49	1,37	1,32				
Mediaan	4,00	4,00	4,00	5,00		0,00	1,00***	1,00***
4. Onredelijke verwachtingen								
N	3,624	1,476	1,416	732				
Gemiddelde	3,77	3,27	4,18	4,00		0,91***	0,73***	-0,18***
Standaarddeviatie	1,55	1,48	1,52	1,44				
Mediaan	4,00	3,00	4,00	4,00		1,00***	1,00***	0,00

Totale Verwachtingskloof/Deficient Presteren/Belemmerende regelgeving/Onredelijke Verwachtingen = verschil tussen het gemiddelde van de accountants en de individuele waarde van (onderdelen van) de verwachtingskloof van de ondernemers/financiers.

of eindigen met de conclusie) van invloed kan zijn op de verwachtingskloof.

Uniformiteit controleverklaring

De controleverklaring heette begin 20^e eeuw certificaat en de tekst was niet gestandaardiseerd (Church et al., 2008). Hierdoor moest de gebruiker zelf het zekerheidsniveau bepalen (Geiger, 1994). De literaire dimensie verdween met het standaardiseren van de controleverklaring (Carmichel,

1972) en werd hiermee symbool voor het werk van de accountant in plaats van een communicatiemiddel (Geiger 1994; Smieliauskas et al. 2008). Dit blijkt ook uit citaten van beroepsorganisaties. Een onderzoekscommissie van het AICPA die onderzoek deed naar de formulering van de controleverklaring stelde in 1978 al (p. 6): “the use of standardized language avoids meaningless differences in wording and encourages uniform quality in reporting, but standardized language also reduces the report to a symbolic document rather

Tabel 3 De verwachtingskloof vergeleken met andere studies

Onderstaande tabel presenteert de samenstelling van de verwachtingskloof van andere studies gemeten volgens de methode van Porter (1993) over deficiënt presteren, belemmerende regelgeving en onredelijke verwachtingen. De onderdelen van de verwachtingskloof zijn bepaald aan de hand van het verschil in gemiddelden van de onderdelen gedeeld door de som van de verschillen per onderdeel van de verwachtingskloof.

Land	Jaar	Deficiënt Presteren	Belemmerende Regelgeving	Onredelijke Verwachtingen
Nederland	2011 ^a	0,06	0,55	0,39
	2011 ^b	0,01	0,45	0,54
Nieuw Zeeland	1989 ^a	0,11	0,58	0,31
Nieuw Zeeland	1999 ^a	0,06	0,53	0,41
Nieuw Zeeland	2008 ^a	0,07	0,43	0,50
Verenigd Koninkrijk	1999 ^a	0,08	0,42	0,50
Verenigd Koninkrijk	2008 ^a	0,03	0,45	0,52
Nederland (fraude)	2009 ^a	0,18	0,30	0,52
	2009 ^b	0,11	0,20	0,70

^a Verwachtingskloof tussen accountants en financiers.

^b Verwachtingskloof tussen accountant en ondernemers. Referenties: Nederland (Litjens en Vergoossen), Nieuw Zeeland 1989 (Porter; 1993), Nieuw-Zeeland 1999 en Verenigd Koninkrijk 1999 (Porter 1999), Nieuw Zeeland en Verenigd Koninkrijk 2008 (Porter 2009) en Nederland 2007 (Hassink et al. 2007).

than a communication between auditor and reader.” Onderzoek in het Verenigd Koninkrijk (ICEAW, 2007, p. 11) stelt hetzelfde: “There is a widely held belief that audit reports are too boilerplate and overly standardised.”.

Formulering controleverklaring

Kneer et al. (1996) vinden een verband tussen de wijze van formuleren en de percepties van gebruikers ten aanzien van de verantwoordelijkheden van de accountant. De percepties ten aanzien van de verantwoordelijkheden van de accountant zijn onderdeel van de verwachtingskloof. Gist et al. (2004) onderzoeken de verschillen in perceptie van accountants en gebruikers ten aanzien van de informatie opgenomen in de controleverklaring over de werking van de interne beheersing. Zij onderzoeken deze perceptie vanuit drie dimensies: leesbaarheid van de verklaring, de betrouwbaarheid van de bewering en de formulering van de aansprakelijkheid van de accountant. Zij concluderen dat een verschil in perceptie tussen accountants en gebruikers in het bijzonder vanuit de dimensie begrijpelijkheid aanwezig is. Accountants vinden vooral dat de formulering van de verklaring effectiever (lees: korter, meer to-the-point) moet, terwijl gebruikers meer belang hechten aan een verklaring die beter begrijpelijk is ook als hierdoor de verklaring langer wordt. Een vergelijkbaar beeld komt naar voren bij onderzoek naar de toelichting betreffende de continuïteitsveronderstelling (Carcello et al., 2003). On-

derzoek naar communicatie en de controleverklaring onderschrijft bovenstaande bevindingen (Turner et al., 2004). Meer gedetailleerde informatie in de controleverklaring – of een link naar een website – of directe educatie kan de verwachtingskloof verkleinen (in het model van Porter, 1993 uit figuur 1 is dit de redelijkheidskloof).

De wijze van formuleren van zekerheid – wel of niet geslaagd – vormt een kritische drempel en kan de percepties van gebruikers beïnvloeden (Zeff, 2007). Discussie over de wijze van formuleren door de diverse beroepsorganisaties en wetenschappers illustreert dit belang.¹³ Onderzoek wijst uit dat hoewel gebruikers het zekerheidsniveau kunnen wegen,¹⁴ zij meer zekerheid ontleen aan een controleverklaring dan een accountant (Johnsen et al. 1983; Nair en Rittenberg, 1987; Yardley 1989). Dit verschil in perceptie van zekerheid is 10%-20% (Bartlett, 1991). Gebruikersonderzoeken in diverse landen (Verenigde Staten en Verenigd Koninkrijk: McEnroe en Martens 2001; Nieuw Zeeland: Kirk 2006) tonen aan dat het gebruik van ‘true and fair view’ duidelijker is dan ‘present fairly’. Smieliauskas et al. (2008) en Alexander (2010) beargumenteren door middel van theoretisch onderzoek dat de bestaande formulering (‘true and fair view’) van de conclusie ineffectief is en stellen voor om deze te vervangen door ‘acceptable risk of misstatement’.

Structuur controleverklaring

Er is weinig bekend over de invloed van de structuur van de controleverklaring op de verwachtingskloof. In sommige studies wordt echter als een van de alternatieven

voor het verbeteren van de communicatie van de accountant een wijziging van de structuur van de controleverklaring voorgesteld, bijvoorbeeld door de controleverklaring aan te laten vangen met de conclusie (Chong, 2008; IAASB,

Tabel 4 Het gemiddeld belang van onderdelen van de controleverklaring voor ondernemers en financiers

In onderstaande tabel worden de resultaten per groep gepresenteerd ten aanzien van het belang van wijzigingen in onderdelen van de controleverklaring voor accountants, ondernemers en financiers in het MKB in Nederland. Hierbij fungeren de uitkomsten van de accountants als de benchmark voor het bepalen van de verschillen met ondernemers en financiers. De significantie van de overeenstemming tussen groepen is bepaald aan de hand van T-test. Alle variabelen zijn gemeten op een 6-punt Likertschaal waarbij 1 = laag en 6 = hoog. Significantie als volgt aangegeven: *significant op $p \leq 0.1$; **significant op $p \leq 0.05$; ***significant op $p \leq 0.01$.

	Resultaten per groep					Ooreenstemming (T-test)		
	Totaal	Accountants ^a	Onderne- mers ^a	Financiers ^a		A < O	A < F	O < F
1. Formulering van de controleverklaring								
Begrijpelijke verklaring	4,55	4,61	4,69	4,21		0,08	-0,40**	-0,48*
Uitleg over verklaring	4,67	4,85	4,73	4,13		-0,12	-0,72***	-0,60***
Specifieke tekst	2,99	2,43	3,24	3,66		0,81***	1,23***	0,42*
Aanvang met conclusie	3,95	3,69	4,08	4,21		0,39**	0,52***	0,13
MKB-verklaring	4,34	4,05	4,75	4,15		0,70***	0,10	-0,60***
Formulering conclusie	3,85	3,70	3,97	3,97		0,27	0,27	0,00
	4,06	3,89	4,24	4,06		0,36**	0,17	-0,19
2. Controlewerkzaamheden in de controleverklaring								
Materieel belang	4,00	3,78	3,96	4,51		0,18	0,73***	0,55***
Verandering in werkzaamheden	3,52	2,70	4,02	4,20		1,32***	1,50***	0,18
Problemen bij uitvoering	3,79	2,95	4,14	4,80		1,19***	1,85***	0,66***
Continuïteit	4,07	3,62	4,25	4,62		0,63***	1,00***	0,37
Fraude	3,51	2,67	4,01	4,26		1,34***	1,59***	0,25
Onafhankelijkheid	3,29	2,51	3,95	3,57		1,44***	1,06***	-0,38*
	3,70	3,04	4,07	4,29		1,02***	1,29***	0,27**
3. Controlebevindingen in de controleverklaring								
Kwaliteit grondslagen	3,78	3,09	4,16	4,43		1,07***	1,34***	0,27***
Leemten in interne beheersing	3,97	3,19	4,32	4,89		1,13***	1,70***	0,57***
Bevindingen fraude	3,99	3,21	4,34	4,89		1,13***	1,68***	0,55***
Gecorrigeerde afwijkingen	2,96	2,17	3,47	3,57		1,30***	1,40***	0,10***
Niet gecorrigeerde afwijkingen	3,43	2,89	3,68	4,05		0,79***	1,16***	0,37***
	3,63	2,91	3,99	4,37		1,08***	1,46***	0,37***

Variabelen: *Begrijpelijke verklaring* is het belang van een begrijpelijke controleverklaring. *Uitleg over verklaring* is het belang van een verwijzing in de verklaring naar een publicatie waarin in begrijpelijke taal de controleverklaring uiteen wordt gezet. *Specifieke tekst* is het belang van een specifieke tekst voor individuele ondernemingen. *Aanvang met conclusie* is het belang van een controleverklaring die start met de conclusie. *MKB-verklaring* is het belang van een specifieke controleverklaring voor het MKB. *Formulering van de conclusie* is de toevoeging 'waardoor er een beperkt risico is dat de jaarrekening

afwijkingen van *materieel belang* bevat' aan de bestaande conclusie in de controleverklaring. *Materieel belang* is het belang van opname van het materieel belang in de controleverklaring. *Verandering in werkzaamheden* is het belang van opname van veranderingen in controlewerkzaamheden ten opzichte van vorig jaar in de controleverklaring. *Problemen bij uitvoering* is het belang van opname van eventuele problemen bij de uitvoering van de controlewerkzaamheden in de controleverklaring. *Fraude* is het belang van opname van een beschrijving van uitgevoerde controlewerkzaamheden ten aanzien van fraude in de controleverklaring. *Onafhankelijkheid* is het belang van opnamen van de in rekening gebrachte fees voor controle en advisering. *Kwaliteit grondslagen* is het belang van opname van een beschrijving van de agressiviteit/conservatisme van de door de vennootschap gehanteerde grondslagen in de controleverklaring. *Leemten in interne beheersing* is het belang van opname van geconstateerde leemten in de interne beheersing in de controleverklaring. *Bevindingen fraude* is het belang van opname van bevindingen ten aanzien van fraude in de controleverklaring. *(Niet) gecorrigeerde afwijkingen* is het belang van opname van het (niet) gecorrigeerde afwijkingen in de controleverklaring.

a = Gemeten op een 6-punts Likertschaal waarbij 1=laag en 6=hoog. *Totale Verwachtingskloof/Deficiënt Presteren/Belemmerende regelgeving/ Onredelijke Verwachtingen* = verschil tussen het gemiddelde van de accountants en de individuele waarde van (onderdelen van) de verwachtingskloof van de ondernemers/financiers.

mers en financiers de controleverklaring lezen.¹⁵ Ongeveer de helft daarvan leest alleen de conclusie in de controleverklaring.

Onderzoeksresultaten

Uit de resultaten opgenomen in tabel 4 (onderdeel 1) blijkt dat vooral een verklaring in specifieke bewoordingen en de formulering van de conclusie bij zowel financiers als ondernemers gemiddeld het grootste verschil kent met accountants. Opvallend is dat gemiddeld genomen accountants de begrijpelijkheid van de controleverklaring hoger waarderen dan financiers en ondernemers. Een specifieke verklaring voor het MKB wordt door alle groepen (gemiddeld 4,34) hoog gewaardeerd. Ondernemers kennen met 4,75 het grootste belang toe aan een verklaring specifiek voor het MKB (tabel 4, onderdeel 1).

Uit de samenhang tussen de vorm van de controleverklaring en de verwachtingskloof op respondentniveau blijken er verschillen tussen financiers en ondernemers. Voor ondernemers lijkt er vooral een samenhang tussen de wijze van formuleren en de verwachtingskloof (tabel 5, boven de diagonaal, samenhang tussen de verwachtingskloof en *Begrijpelijke verklaring/Uitleg over verklaring*). Bij financiers is er vooral samenhang tussen de structuur van de verklaring en de verwachtingskloof (tabel 5, onder diagonaal, samenhang tussen verwachtingskloof en *Aanvang met conclusie*).

4.2 Informatie over controle en verwachtingskloof

Uit literatuur blijkt dat informatie over de reikwijdte van de controle (toelichten materieel belang en informatie over door de accountant uitgevoerde werkzaamheden), het controleproces (problemen bij uitvoering van de controle en veranderingen in werkzaamheden) en de onafhankelijkheid van invloed zijn op de verwachtingskloof.

Reikwijdte controle

Een duidelijke weergave van taken en verantwoordelijkheden van de accountant kan de perceptie van het maat-

schappelijk verkeer verbeteren (Lahey, 1972, Kelly et al., 1989; Brown et al., 1993, Butler et al., 2010). Belangrijke informatie over de reikwijdte van de controle lijkt het materieel belang te zijn waarmee de accountant zijn controle uitvoert. Fisher (1990) en Davis (2005) tonen in een experimentele setting aan dat materieel belang in de controleverklaring behulpzaam kan zijn bij de efficiënte allocatie van kapitaal. Turner (2007) stelt in haar onderzoek dat het materieel belang nuttige informatie is voor het maatschappelijk verkeer. Manson en Zaman (2001) constateren met survey data dat informatie over het materieel belang en uitgevoerde procedures ten aanzien van continuïteit de verwachtingskloof kan verkleinen (zie ook Højskov, 1998; Kinney en Nelson, 1996; Mock et al., 2009). Ook in de Nederlandse context is betoogd dat het opnemen van het materieel belang in de controleverklaring van toegevoegde waarde kan zijn voor het maatschappelijk verkeer (Litjens, 2007).

Het maatschappelijk verkeer vraagt dat accountants in de controle expliciet aandacht besteden aan fraude (Brief, 1975). De verantwoordelijkheden van de accountant ten aanzien van fraude hebben een belangrijk aandeel in de verwachtingskloof (Humphrey et al., 1993; Epstein en Geiger, 1994; Lowe, 1994; Gay et al., 1997; Best et al., 2001; Frank et al., 2001; McEnroe en Martens, 2001; Fadzly en Ahmad, 2004; Lin en Chen, 2004; Alleyne en Howard, 2005; Dixon et al., 2006; Haniffa en Hudaib, 2007; Sidani, 2007). Tot op zekere hoogte heeft de weigering van de beroepsgroep om fraude tot brede verantwoordelijkheid van de accountant te maken geleid tot een vergroting van de verwachtingskloof (DeJong en Smith 1984; Levi, 1986; Hooks 1992). Er zijn diverse studies die empirisch de verwachtingskloof onderzoeken vanuit het perspectief fraude (zie onder meer Hooks, 1992; Manson en Zaman, 2000; Hassink et al., 2009). Hieruit blijkt dat de verwachting van het maatschappelijk verkeer is dat de accountant meer werkzaamheden zou moeten verrichten ten behoeve van het opsporen en voorkomen van fraude.

Het belang van informatie over de reikwijdte van de controle wordt ook in de praktijk onderkend. Zo heeft in

Tabel 5 De vorm van de controleverklaring en de verwachtingskloof (individuele respondenten)

De Pearsoncorrelaties boven (onder) de diagonaal tussen de formulering van de verklaring van een accountant en de verwachtingskloof van ondernemers (financiers) op basis van de geretourneerde enquêtes van ondernemers (N = 118) en financiers (N = 61). Alle variabelen (vorm controleverklaring en verwachtingskloof) zijn gemeten op een 6-punt Likertschaal waarbij 1 = laag en 6 = hoog. Significantie als volgt aangegeven: *significant op $p \leq 0.05$; **significant op $p \leq 0.01$.

	Vorm van de controleverklaring						Verwachtingskloof				Achtergrond	
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.
1. Begrijpelijke verklaring		0,46***	-0,22*	-0,03	0,03	0,12	0,29**	0,15	0,32**	0,17	0,05	-0,06
2. Uitleg over verklaring	0,26*		-0,31*	-0,06	-0,03	0,20*	0,47**	0,42**	0,45**	0,44**	0,17	-0,16
3. Specifieke tekst	0,30*	0,19		-0,08	0,00	0,00	0,28**	0,11	0,30**	0,14	-0,02	0,06
4. Aanvang met conclusie	0,04	0,07	0,10		0,08	0,00	0,12	0,23**	0,11	0,22**	0,11	0,00
5. MKB-verklaring	0,18	0,14	0,22	-0,21		-0,01	0,13	0,18*	0,09	0,17	0,08	0,02
6. Formulering conclusie	-0,03	0,40**	0,20	0,28*	-0,17		0,20*	0,11	0,22*	0,14	0,02	-0,07
7. Totale Verwachtingskloof	0,35**	0,20	0,20	0,33**	0,05	-0,16		0,82**	0,97**	0,87**	0,24**	-0,17
8. Deficiënt Presteren	0,04	-0,04	0,10	0,47**	-0,05	-0,18	0,75**		0,74**	0,98**	0,28**	-0,02
9. Belemmerende regelgeving	0,41**	0,20	0,28*	0,28**	0,04	-0,17	0,94**	0,61**		0,79**	0,19**	-0,15
10. Onredelijke Verwachtingen	0,13	-0,01	0,10	0,46**	0,02	-0,11	0,73**	0,91**	0,60**		0,29**	-0,05
11. Leeftijd	-0,08	0,08	0,01	-0,15	0,00	0,13	0,13	-0,07	0,12	0,09		-0,05
12. Opleidingsniveau	0,01	0,01	0,03	0,10	-0,07	0,09	0,05	0,03	0,09	0,02	-0,08	

Variabelen: *Begrijpelijke verklaring* is het belang van een begrijpelijke controleverklaring. *Uitleg over verklaring* is het belang van een verwijzing in de verklaring naar een publicatie waarin in begrijpelijke taal de controleverklaring uiteen wordt gezet. *Specifieke tekst* is het belang van een specifieke tekst voor individuele ondernemingen. *Aanvang met conclusie* is het belang van een controleverklaring die start met de conclusie. *MKB-verklaring* is het belang van een specifieke controleverklaring voor het MKB. *Formulering van de conclusie* is de toevoeging 'waardoor er een beperkt risico is dat de jaarrekening afwijkingen van materieel belang bevat' aan de bestaande conclusie in de controleverklaring. *Totale Verwachtingskloof/Deficiënt Presteren/Belemmerende regelgeving/Onredelijke Verwachtingen* = verschil tussen het gemiddelde van de accountants en de individuele waarde van (onderdelen van) de verwachtingskloof van de ondernemers/financiers. *Leeftijd* is de ouderdom van de respondenten gemeten in hele jaren. *Opleidingsniveau* heeft waarde 1 wanneer HBO/Universiteit.

Frankrijk de controleverklaring een paragraaf getiteld 'Justification des appréciations' waarin voornamelijk veranderingen in de door de accountant uitgevoerde werkzaamheden ten opzichte van vorig jaar worden beschreven.

Controleproces

Church et al. (2008) suggereren dat het toelichten van geconstateerde problemen bij de uitvoering van controlewerkzaamheden kan ondersteunen bij het verkleinen van de verwachtingskloof. Voorbeelden van problemen bij de uitvoering zijn de beperkte toegang tot documenten of de gecontroleerde heeft problemen met het opleveren van door de accountant gevraagde bescheiden.¹⁶

Onafhankelijkheid

Door de onafhankelijkheid van de accountant ontleent het maatschappelijk verkeer waarde aan zijn controleverklaring. Uit onderzoek blijkt dat eventuele bedreigingen van

de onafhankelijkheid de verwachtingskloof kunnen vergroten (Humphrey et al., 1993; McInnes, 1994).

Onderzoekresultaten

Gemiddeld genomen lijken financiers informatie over het proces het meest belangrijk te vinden, terwijl ondernemers meer belang hechten aan informatie over de reikwijdte van de controle (tabel 4, onderdeel 2 *Problemen bij uitvoering en Continuïteit*). Dit verandert wanneer we de samenhang tussen informatie over de controle en de verwachtingskloof op het niveau van individuele respondenten evalueren. Bij financiers heeft continuïteit nu de hoogste samenhang met de verwachtingskloof (tabel 6, onder diagonaal). Bij ondernemers is dit informatie over de onafhankelijkheid van de accountant (tabel 6, boven diagonaal).

Tabel 6 Controlewerkzaamheden in controleverklaring en de verwachtingskloof (individuele respondenten)

De Pearsoncorrelaties boven (onder) de diagonaal tussen de formulering van de verklaring van een accountant en de verwachtingskloof van ondernemers (financiers) op basis van de geretourneerde enquêtes van ondernemers (N = 118) en financiers (N = 61). Alle variabelen (formulering controleverklaring en verwachtingskloof) zijn gemeten op een 6-punt Likertschaal waarbij 1 = laag en 6 = hoog. Significantie als volgt aangegeven: *significant op $p \leq 0.05$; **significant op $p \leq 0.01$.

	Formulering controleverklaring							Verwachtingskloof					Achtergrond	
	1.	2.	3.	4.	5.	6.		7.	8.	9.	10.		11.	12.
1. Materieel belang		0,50**	0,45**	0,53**	0,47**	0,12		0,63**	0,53**	0,68**	0,54**		-0,06	-0,09
2. Wijziging controle	0,31*		0,39**	0,32**	0,67**	0,30**		0,49**	0,31**	0,56**	0,33**		0,08	-0,15
3. Problemen uitvoering	0,42**	0,29*		0,41**	0,57**	0,26**		0,71**	0,54**	0,74**	0,60**		0,14	-0,16
4. Continuïteit	0,39**	0,42**	0,35**		0,41**	0,16		0,67**	0,50**	0,68**	0,55**		0,02	-0,17
5. Fraude	0,18	0,55**	0,21	0,47**		0,31**		0,71**	0,55**	0,74**	0,58**		0,09	-0,06
6. Onafhankelijkheid	0,14	0,37**	0,25*	0,11	0,13			0,97**	0,97**	0,97**	0,97**		0,16	-0,04
7. Totale Verwachtingskloof	0,53**	0,55**	0,45**	0,61**	0,47**	0,43**			0,82**	0,97**	0,87**		0,24**	-0,17
8. Deficiënt Presteren	0,30*	0,29*	0,32**	0,39**	0,39**	0,26*		0,75**		0,74**	0,98**		0,28**	-0,02
9. Belemmerende regelgeving	0,59**	0,65**	0,54**	0,65**	0,49**	0,43**		0,94**	0,61**		0,79**		0,19**	-0,15
10. Onredelijke Verwachtingen	0,29*	0,35**	0,30*	0,51**	0,48**	0,33**		0,73**	0,91**	0,60**			0,29**	-0,05
11. Leeftijd	0,14	-0,04	0,05	0,16	-0,05	0,23		0,13	0,07	0,12	0,09			-0,05
12. Opleidingsniveau	0,03	-0,08	0,09	0,07	0,02	-0,04		0,05	0,03	0,09	0,02		-0,08	

Variabelen: *Materieel belang* is het belang van opname van het materieel belang in de controleverklaring. *Verandering in werkzaamheden* is het belang opname van veranderingen in controlewerkzaamheden ten opzichte van vorig jaar in de controleverklaring. *Problemen bij uitvoering* is het belang van opname van eventuele problemen bij de uitvoering van de controlewerkzaamheden in de controleverklaring. *Fraude* is het belang van opname van een beschrijving van uitgevoerde controlewerkzaamheden ten aanzien van fraude in de controleverklaring. *Onafhankelijkheid* is het belang van opnamen van de in rekening gebrachte fees voor controle en advisering. *Totale Verwachtingskloof/Deficiënt Presteren/Belemmerende regelgeving/Onredelijke Verwachtingen* = verschil tussen het gemiddelde van de accountants en de individuele waarde van (onderdelen van) de verwachtingskloof van de ondernemers/financiers. *Leeftijd* is de ouderdom van de respondenten gemeten in hele jaren. *Opleidingsniveau* heeft waarde 1 wanneer HBO/Universiteit.

4.3 Informatie over bevindingen uit de controle en de verwachtingskloof

Uit literatuur blijkt dat informatie over bevindingen uit de controle (prudentie grondslagen voor verslaggeving, leemten in de interne beheersing, bevindingen over fraude en continuïteit) en informatie over controleverschillen van invloed kan zijn op de verwachtingskloof.

Bevindingen

Turner et al. (2010) hebben empirisch onderzoek gedaan naar de mogelijkheden die in de Verenigde Staten bestaan om controlebevindingen die worden gecommuniceerd met het ondernemingsbestuur en/of de governance-organen ook te communiceren in de controleverklaring. Zij stellen voor om in de verklaring details op te nemen ten aanzien van de controle (problemen bij de uitvoering van de controle), de kwaliteit van de jaarrekening (niet-gecorrigeerde controleverschillen) en de duurzaamheid van de bedrijfsactiviteiten (continuïteit op middellange termijn).

Diverse andere onderzoeken beoordelen de relatie tussen het rapporteren van bevindingen en de verwachtingskloof:

- Bevindingen ten aanzien van de continuïteit beïnvloeden de perceptie van gebruikers (Taffler et al., 2004; Ogneva en Subramanyam 2007). Litjens (2010) toont aan dat ten tijde van de kredietcrisis accountants anticiperen op deze perceptie van gebruikers door bij ernstige onzekerheid omtrent de continuïteit de afgifte van de verklaring te vervroegen of te vertragen.
- De verwachtingskloof kan worden verkleind door in de controleverklaring details op te nemen van geconstateerde fraude dan wel het melden dat fraude is geconstateerd. (Manson en Zaman, 2001; Kinney en Nelson, 1996, Haniffa en Hudaib, 2007).
- Het verschil in perceptie van de mate van zekerheid van een beoordelingsverklaring versus een controleverklaring tussen accountants en vreemdvermogensverschaffers kan worden verkleind door de verklaring uit te breiden (Brown et al., 1993). Uitbreidingen die het verschil in perceptie verkleinen zijn onder andere informa-

Tabel 7 Controlebevindingen in controleverklaring en de verwachtingskloof (individuele respondenten)

De Pearsoncorrelaties boven (onder) de diagonaal tussen de formulering van de verklaring van een accountant en de verwachtingskloof van ondernemers (financiers) op basis van de geretourneerde enquêtes van ondernemers (N = 118) en financiers (N = 61). Alle variabelen (formulering controleverklaring en verwachtingskloof) zijn gemeten op een 6-punt Likertschaal waarbij 1 = laag en 6 = hoog. Significantie als volgt aangegeven: *significant op $p \leq 0.05$; **significant op $p \leq 0.01$.

	Formulering controleverklaring						Verwachtingskloof					Achtergrond	
	1.	2.	3.	4.	5.		6.	7.	8.	9.		10.	11.
1. Kwaliteit grondslagen		0,42**	0,70**	0,37**	0,40*		0,73**	0,66**	0,75**	0,68**		0,06	-0,01
2. Leemten AO/IB	0,35**		0,35**	0,28**	0,25**		0,47**	0,42**	0,45**	0,44**		0,14	-0,05
3. Bevindingen Fraude	0,34**	0,50**		0,19*	0,23*		0,56**	0,38**	0,60**	0,41**		0,10	0,03
4. Gecorrigeerde afwijkingen	0,36**	0,39**	0,14		0,80**		0,57**	0,39**	0,61**	0,43**		0,02	-0,10
5. Niet gecorrigeerde afwijkingen	0,26*	0,43**	0,20	0,63**			0,55**	0,41**	0,58**	0,43**		0,07	-0,04
6. Totale Verwachtingskloof	0,56**	0,51**	0,54**	0,50**	0,50**			0,82**	0,97**	0,87**		0,24**	-0,17
7. Deficiënt Presteren	0,40**	0,18	0,37**	0,30**	0,23**		0,75**		0,74**	0,98**		0,28**	-0,02
8. Belemmerende regelgeving	0,59**	0,59**	0,57**	0,60**	0,58**		0,94**	0,61**		0,79**		0,19**	-0,15
9. Onredelijke Verwachtingen	0,38**	0,24	0,42**	0,20	0,16		0,73**	0,91**	0,60**			0,29**	-0,05
10. Leef tijd	-0,04	-0,06	0,00	0,06	0,00		0,13	0,07	0,12	0,09			-0,05
11. Opleidingsniveau	-0,06	0,10	0,03	0,22	0,09		0,05	0,03	0,09	0,02		-0,08	

Kwaliteit grondslagen is het belang van opname van een beschrijving van de agressiviteit/conservatisme van de door de vennootschap gehanteerde grondslagen in de controleverklaring. *Leemten in interne beheersing* is het belang van opname van geconstateerde leemten in de interne beheersing in de controleverklaring. *Bevindingen fraude* is het belang van opname van bevindingen ten aanzien van fraude in de controleverklaring. *(Niet) gecorrigeerde afwijkingen* Materieel belang is het belang van opname van (niet) gecorrigeerde afwijkingen in de controleverklaring.

^a = Gemeten op een 6-punt Likertschaal waarbij 1 = laag en 6 = hoog. *Totale Verwachtingskloof/Deficiënt Presteren/Belemmerende regelgeving/Onredelijke Verwachtingen* = verschil tussen het gemiddelde van de accountants en de individuele waarde van (onderdelen van) de verwachtingskloof van de ondernemers/financiers. *Totale Verwachtingskloof/Deficiënt Presteren/Belemmerende regelgeving/Onredelijke Verwachtingen* = verschil tussen het gemiddelde van de accountants en de individuele waarde van (onderdelen van) de verwachtingskloof van de ondernemers/financiers. *Leef tijd* is de ouderdom van de respondenten gemeten in hele jaren. *Opleidingsniveau* heeft waarde 1 wanneer HBO/Universiteit.

tie over conflicten tussen ondernemingsleiding en accountant, beschrijving van specifieke werkzaamheden uitgevoerd door de accountant, melding dat de interne beheersing op orde is en bevindingen ten aanzien van de duurzaamheid van de activiteiten (Manson en Zaman, 2001);

- Church et al. (2008) suggereren dat het toelichten van de mate van agressiviteit van gehanteerde waarderingsgrondslagen nuttige informatie kan zijn voor gebruikers van de controleverklaring – en daarmee de verwachtingskloof verkleind kan worden.

Controleverschillen

Tuttle et al. (2002) onderzoeken in een experimentele setting wanneer controlebevindingen die niet gecorrigeerd worden – maar wel bekend zijn bij de gebruikers van de controleverklaring – gevolgen hebben voor aandelenprijzen. De conclusie is dat niet-materiële bevindingen géén invloed hebben en dat bevindingen vanaf drie tot vijf keer

het materieel belang wel invloed hebben op aandelenprijzen (zie ook Manson en Zaman, 2001).

Onderzoeksresultaten

Uit ons onderzoek blijkt dat controlebevindingen in de controleverklaring het grootste verschil in gemiddelde kennen tussen de ondernemers en financiers enerzijds en de accountants anderzijds (tabel 4, onderdeel 3). Ook tussen financiers en ondernemers blijken verschillen te bestaan. Bevindingen over fraude en leemten in de interne beheersing leiden bij financiers gemiddeld tot de grootste verschillen met accountants. Voor ondernemers betreft dit vooral informatie over de kwaliteit van de gehanteerde grondslagen voor verslaggeving en de gecorrigeerde afwijkingen. Hieruit kunnen we voorzichtig concluderen dat verschillende gebruikersgroepen mogelijk verschillende behoeften hebben ten aanzien van de informatieversterving over controlebevindingen.

Tabel 7, die de samenhang toont tussen voorstellen voor informatieverstopping over controlebevindingen in de controleverklaring en de verwachtingskloof van individuele respondenten, geeft een vergelijkbaar beeld. Alle voorstellen om controlebevindingen op te nemen in de controleverklaring hebben een positief significante samenhang met de totale verwachtingskloof op respondentniveau, dat wil zeggen hoe groter de verwachtingskloof hoe meer belang een gebruiker hecht aan meer informatie over controlebevindingen in de controleverklaring. Bij financiers is er naast bevindingen ten aanzien van fraude en leemten in de interne beheersing, een hoge positieve samenhang tussen de verwachtingskloof en de kwaliteit van de grondslagen voor verslaggeving (tabel 7, onder de diagonaal). Bij financiers is er weinig verschil in correlatie aangaande de verschillende voorstellen voor opname van de controlebevindingen en met een minimale correlatie van 0,5 (tabel 6, onder de diagonaal) hebben alle voorstellen een hoge samenhang met de verwachtingskloof. Voor ondernemers zijn de resultaten in tabel 6 gelijk aan de gemiddelden voor de totale groep (tabel 4, onderdeel 3). De rapportage van de kwaliteit van de grondslagen voor verslaggeving (0,73) en gecorrigeerde afwijkingen (0,57) hebben de hoogste correlaties.

5 Conclusies

Uit ons onderzoek is een aantal conclusies te trekken. Ten eerste is er in het Nederlandse MKB sprake van een verwachtingskloof. Die wordt voornamelijk veroorzaakt door belemmerende regelgeving. Het maatschappelijk verkeer verwacht dat een accountant meer werkzaamheden uitvoert ten aanzien van bijvoorbeeld fraude of hoeveelheid transacties die worden geverifieerd dan nu op basis van beroepsregels wordt verlangd.

Ten tweede is er sprake van samenhang tussen de verwachtingskloof en de communicatie van de accountant. Dit betekent dat – gegeven de bestaande taken en verantwoordelijkheden van de accountant – de wijze van communiceren evenals de inhoud van de boodschap de verwachtingskloof kan verkleinen. Eenvoudige veranderingen in de structuur van de verklaring kunnen al bijdragen. De grootste winst kan echter geboekt worden door meer informatie in de controleverklaring op te nemen over controlewerkzaamheden en controlebevindingen. Dit is in overeenstemming met de controleverklaring zoals deze in

de beginfase van het accountantsberoep bestond met meer specifieke informatie over de onderneming. Het adagium voor de controleverklaring zou op basis hiervan zijn: meer substance en minder form! Geen standaardverklaring voor alle ondernemingen maar meer specifieke informatie over de gecontroleerde onderneming. Deze bevindingen sluiten aan bij de aanbevelingen die de Nederlandse Beroepsorganisatie voor Accountants doet in het adviesrapport verbreding poortwachtersfunctie om specifieke informatie over controlewerkzaamheden in de controleverklaring op te nemen (NBA, 2011, paragraaf 5.3).

Ten slotte blijkt uit het onderzoek dat de informatiebehoeften van gebruikersgroepen van de controleverklaring in het MKB verschillend zijn, maar ook dat er binnen een gebruikersgroep verschillende informatiebehoeften kunnen bestaan. Verschillen in samenhang tussen elementen van de controleverklaring en de verwachtingskloof op groeps- versus respondentniveau zijn illustratief daarvoor. Diffuse informatiebehoeften maken het complexer om daadwerkelijk veranderingen door te voeren. Dit beeld komt overigens overeen met een eerste analyse van de commentaarbrieven die zijn ontvangen op het consultatiedocument van de IAASB (Litjens, 2011; Litjens, 2012). Verklarend onderzoek naar verschillen in informatiebehoeften is wenselijk. Daarnaast is een continue open dialoog over de inhoud en vorm van de controleverklaring met vertegenwoordigers van het maatschappelijk verkeer essentieel voor het in kaart brengen en monitoren van de informatiebehoeften. Sikka et al. (1992, pp. 25) stellen daarbij: *“the meaning of audit has to be a matter of negotiation between all interested parties.”* De ultieme afweging bij (bedrijfsspecifieke) aanpassingen in de controleverklaring wordt treffend verwoord door Church et al. (2008, p. 84): *“The challenge for researchers and regulators is to determine how to improve the communicative value of the auditor’s report, without creating confusion for users.”* ■

Drs. H.J.R. Litjens RA is als assistent-professor financial accounting & financial reporting verbonden aan Nyenrode Business Universiteit.

Prof. dr. R.G.A. Vergoossen RA is partner-aandeelhouder BDO Accountants & Adviseurs en is daar hoofd Bureau Vaktechniek. Hij is hoogleraar aan Nyenrode Business Universiteit en Maastricht University.

Bijlage 1 Onderdelen van de verwachtingskloof

Deze tabel beschrijft de onderwerpen per onderdeel van de verwachtingskloof (deficiënt presteren, belemmerende regelgeving en onredelijke verwachtingen) die in de enquête aan bod zijn gekomen. Een onderwerp kan meerdere vragen behelzen. De mate waarin een geënquêteerde het een taak van de accountant vindt is gemeten op een 6-punts Likertschaal waarbij: 1 = laag en 6 = hoog.

Onderdeel verwachtingskloof	Onderwerpen
1. Deficiënt Presteren	Accountant is onafhankelijk van onderneming die zij controleert.
	Controle van de jaarrekening.
	Opsporen van fraude met invloed op de jaarrekening.
	Jaarrekening voldoet aan de verslaggevingsregels.
	Toetsen van de continuïteitsveronderstelling.
	Jaarrekening geeft een getrouw beeld.
	Bij onzekerheid over continuïteit dit vermelden.
2. Belemmerende regelgeving	Onderzoek naar niet-financiële informatie.
	Opsporen van alle fraude.
	Onderzoek naar toekomstverwachtingen.
	Onderzoek naar de kwaliteit van de interne beheersing.
	Beheersing van frauderisico's.
	Jaarrekening voldoet aan alle verslaggevingsregels.
	Onderneming aan alle wetgeving voldoet.
3. Onredelijke Verwachtingen	Opstellen van de jaarrekening.
	Bedrijfseconomische/fiscale advisering.
	Verificatie van alle transacties.
	Voorkomen van fraude.
	Onderzoeken of onderneming aan alle wet- en regelgeving voldoet.
	Onderzoek naar de effectiviteit van het management.
	Controle van de continuïteitsveronderstelling.
	Garantie dat de jaarrekening volledig correct is.
	Garantie dat de onderneming solvabel is.

Noten

¹ De boekhouding van de penningmeester van Londen werd vanaf 1311 gecontroleerd. In de 13^e en 14^e eeuw volgden Ierse en Schotse steden dit voorbeeld (Milton, 1951, p. 5-6).

² King et al. (1999) onderzoekt de mate van harmonisatie van de vorm en inhoud van 500 controleverklaringen in 15 landen binnen de Europese Unie. Er bestond in de jaren 90 nog een grote mate van diversiteit in vorm en inhoud. Landenclustering verklaart deze diversiteit (Hussein et al., 1986). Onderzoek van Gangolly et al. (2003) naar de formulering van de controleverklaring in 86 landen toont een trend van verdergaande standaardisatie.

³ Ook in de publieke sector in Nederland staat de toegevoegde waarde van de controleverklaring ter discussie (Bijvoorbeeld Van Bergen, 2009).

⁴ Voor zover bekend is er geen (wetenschappelijke) definitie van de informatiewaarde van een controleverklaring. Voor een definitie van de informatieve waarde van een controleverklaring kan aangesloten worden bij het doel van de jaarrekening (Raad voor de Jaarverslaggeving, 2011, pp. 1226, alinea 12): 'Het doel ... is om informatie te verschaffen ... die voor ... gebruikers nuttig is voor het nemen van economische beslissingen'. Zie ook adviesrapport NBA (2011), pp. 12.

⁵ Zie onderdeel 3 van dit onderzoek voor een literatuuranalyse van de verwachtingskloof.

⁶ Het Limperg instituut (1987) en Dassen (1995) hebben het bestaan van de verwachtingskloof in Nederland onderzocht.

⁷ De onderzoekers bedanken BDO voor het ter beschikking stellen van deze database.

⁸ Bijvoorbeeld in Australië (Monroe en Woodcliff, 1994; Gay et al., 1998; Schelluch, 1996), Verenigd Koninkrijk (Manson en Zaman, 2001; Innes et al., 1997; Humprey et al., 1993), Verenigde Staten (McEnroe en Martens, 2001), Singapore (Best et al., 2001), Egypte (Dixon et al., 2006), China (Lin en Chen, 2004), Maleisië (Fadzly en Ahmad, 2004), Libanon (Sidani, 2007).

⁹ Er zijn meerdere definities van de verwachtingskloof in de literatuur (zie bijvoorbeeld Brief, 1975; AICPA, 1978; Guy en Sullivan, 1988; CICA, 1988; Sikka et al., 1992).

¹⁰ Deze vaagheid blijkt ook uit de verschillende benamingen in de literatuur voor de verwachtingskloof: 'expectations gap'; 'expectation-performance gap'; 'expectation gaps'; 'the expectation GAP' (Dennis, 2010, Note 1).

11 Er is ook kritiek op Porter's wijze van definiëren en meten van de verwachtingskloof. Ruhnke en Schmidt (2011) stellen onder andere dat een kostenafweging niet is meegenomen. De kostenafweging kan bij specifieke onderdelen evenwel zeer relevant zijn. Bijvoorbeeld de verwachting of de accountant alle fraude opspoorst (zie bijlage 1) zal waarschijnlijk belangrijke kostenimplicaties hebben.

12 Uit niet opgenomen beschrijvende statistiek blijkt dat er sprake is van significante spreiding in de verwachtingskloof op respondentniveau binnen de groepen (ondernemers en financiers).

13 De conclusie in de controleverklaring bestaat uit twee belangrijke elementen, de verklaring dat de jaarrekening een getrouw beeld geeft én dat dit beeld in overeenstemming is met de wet en/of specifiek geldende verslaggevingsregels. De oorsprong van het begrip getrouw beeld is terug te voeren op de beurskrach van 1929 (AIA, 1934). Zeff (2007) stelt voor om de conclusie van de controleverklaring nadrukkelijk op te delen in twee

onderdelen, namelijk het onderdeel 'getrouw beeld' en het onderdeel 'in overeenstemming met'. Hij heeft hiervoor een historische verklaring. In de conclusie stond in het rapport van 1934 van de AIA een komma (',') tussen 'getrouw beeld' en 'in overeenstemming met'. Hiermee werd uitdrukking gegeven aan het feit dat dit twee separate elementen waren. 'Getrouw beeld' betrof het professionele oordeel van de accountant ten aanzien van het beeld dat de jaarrekening oproept. Het 'in overeenstemming met' geeft uitdrukking aan het voldoen aan geldende verslaggevingsregels of algemeen geldende principes in de verslaggeving. Later is deze komma verdwenen, weer terugkomen en weer verdwenen. De discussie over deze komma is echter principieel (Blough, 1958; Herwitz, 2009). Voorstanders stelden namelijk dat de 'getrouw beeld verklaring' verder gaat dan het voldoen aan het vigerende stelsel van verslaggevingsregels. Tegenstanders stellen dat deze verklaring wel gezien moet worden binnen het raamwerk van het vigerende stelsel van verslaggevingsregels.

14 Vreemd-vermogenverschaffers kunnen een onderscheid maken tussen het zekerheidsniveau van beoordelingsverklaringen en controleverklaringen (Pillsbury, 1985).

15 Resultaten zijn niet opgenomen in een tabel.

16 De bestaande nadere voorschriften controle- en overige standaarden bevat Standaard 260 inzake de communicatie van de accountant aan degenen belast met de governance van de organisatie (Nederlands Instituut van Registeraccountants, 2010). Deze Standaard regelt dat de accountant degene belast met governance informeert over het controleproces (reikwijdte en timing) en bevindingen van de controle. Deze communicatie is niet beschikbaar voor het brede maatschappelijk verkeer en is niet opgenomen in de controleverklaring. Bovendien is er in het midden- en kleinbedrijf veelal geen orgaan belast met governance waardoor er doorgaans alleen sprake is van communicatie met het management.

Literatuur

- Alexander, D. (2010), Material misstatement of what? A comment on Smieliauskas et al., A proposal to replace 'true and fair view' with 'acceptable risk of material misstatement', *Abacus*, vol. 46, pp. 447-454.
- Alleyne, P. en M. Howard (2005), An exploratory study of auditors' responsibility for fraud detection in Barbados, *Managerial Auditing Journal*, vol. 20, no. 3, pp. 284-303.
- American Institute of Accountants (1934), *Audit of corporate accounts 1932 - 1934*. American Institute of Accountants, New York.
- American Institute of Certified Public Accountant (1978), *Commission on Auditors' Responsibilities: Report, Conclusions and Recommendations* (Cohen Commission), AICPA, New York.
- Auditing Practices Board (2007), *The auditor's report: A time for change?*, Discussion Paper, London.
- Autoriteit Financiële Markten (2010) Rapport algemene bevindingen kwaliteit accountantscontrole en kwaliteitsbewaking, September, Amsterdam.
- Bailey, K.E., J.H. Bylinski en M.D. Shield (1983), Effects of auditor's report wording changes on the perceived message, *Journal of Accounting Research*, vol. 21, no. 2, pp. 355-370.
- Bartlett, R.W. (1991), A heretical challenge to the incantations of audit independence, *Accounting Horizons*, vol. 5, no. 1, pp. 11-16.
- Bergen, A. van (2009), Verantwoording zonder accountantsverklaring, *De Accountant*, vol. 116, no. 4 (mei), pp. 40-43.
- Best, P., S. Bucky en C. Tan (2001), Evidence of the audit expectation gap in Singapore, *Managerial Auditing Journal*, vol. 16, no. 3, pp. 134-144.
- Blough, C.G. (1958), Implications of 'present fairly' in the auditor's report, *Journal of Accountancy*, vol. 105, no. 3, pp. 76-77.
- Brief, R.P. (1975), The accountant's responsibility in historical perspective, *The Accounting Review*, vol. 50, no. 2 (April), pp. 285-295.
- Brown, T., D. Hatherly en J. Innes (1993), The review report: An empirical investigation, *Accounting and Business Research*, vol. 24, pp. 11-18.
- Butler, S.A., Ward, B. en M.F. Zimbelman (2010), An exploration of differences in auditors' and users' perceptions of key terms used to define auditors' responsibilities, *International Journal of Accounting, Auditing and Performance Evaluation*, vol. 6, no. 1, pp. 80-107.
- Canadian Institute of Chartered Accountants (1998), *Report of the Commission to Study the Public's Expectations of Audits* (MacDonald Commission), CICA, Toronto.
- Carcello J.V., D.R. Hermanson en T.L. Neal (2003), Auditor reporting behavior when GAAS lack specificity: the case of SAS No. 59, *Journal of Accounting and Public Policy*, vol. 22, pp. 63-81.
- Carmichael, D. R. (1972), *The auditor's reporting obligation*, American Institute of Certified Public Accountants.
- Chong, K.-M. en G. Pflugrath (2008), Do different auditor's report formats affect shareholders' and auditors' perceptions?, *International Journal of Auditing*, vol. 12, no. 3, pp. 221-241.
- Church B.K., M.D. Shawn en A.D. McCracken (2008), The auditor's reporting model: A literature overview and research synthesis, *Accounting Horizons*, vol. 22, pp. 69-90.
- Dassen, R.J.M. (1995), *Audit quality: An empirical study of the attributes and determinants of audit quality perceptions*, Dissertation, Universiteit Maastricht, Maastricht.
- Davis, S.M. (2005), *Market response to auditor's reports: A re-examination of auditor materiality thresholds*. USA: Georgia State University.
- De Jong, D.V. en J.H. Smith (1984), The

- determination of audit responsibilities: an application of agency theory, *Auditing: A Journal of Practice & Theory*, vol. 4, pp. 20-34.
- Dennis I. (2010), What do you expect? A reconfiguration of the audit expectations gap, *International Journal of Auditing*, vol. 14, pp. 130-146.
 - Dixon, R., A.D. Woodhead en M. Sohlman (2006), An investigation of the expectation gap in Egypt, *Managerial Accounting Journal*, vol. 21, pp. 293-302.
 - Epstein, M. J., en M. A. Geiger (1994), Investor views of audit assurance: Recent evidence of the expectation gap, *Journal of Accountancy*, vol. 177, no. 1, pp. 60-64.
 - European Commission (2010), Green paper. Audit policy: Lessons from the crisis, oktober, Brussel.
 - Fadzly, M.N. en Z. Ahmad (2004), Audit expectation gap: The case of Malaysia, *Managerial Auditing Journal*, vol. 19, no. 7, pp. 897-915.
 - Fisher, M.H. (1990), The effects of reporting auditor materiality levels publicly, privately, or not at all in an experimental markets setting, *Auditing: A Journal of Practice and Theory*, vol. 9, pp. 33-46.
 - Frank, K.E., D.J. Lowe en J.K. Smith (2001), The expectation gap: Perceptual differences between auditors, jurors and students, *Managerial Auditing Journal*, vol. 16, no. 3, pp. 145-149.
 - Gangolly, J.S., M.E. Hussein, G. Seow en K. Tam (2003), Harmonization of the auditor's report, *International Journal of Accounting*, vol. 3, pp. 329-346.
 - Gay, G. en P. Schelluch, (1993), The impact of the longform audit report on users' perceptions of the auditor's role, *The Australian Accounting Review*, vol. 3, November, pp. 1-11.
 - Gay, G., P. Schelluch en I. Reid (1997), Users' perceptions of the auditing responsibilities for the prevention, detection and reporting of fraud, other illegal acts and errors, *Australian Accounting Review*, vol. 7, no. 13, pp. 51-61.
 - Gay, G., P. Schelluch en A. Baines (1998), Perceptions of messages conveyed by review and auditor's reports, *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, vol. 11, no. 4, pp. 472-494.
 - Geiger, M. (1994), The new auditor's report, *Journal of Accountancy*, vol. 178, no. 5, pp. 59-64.
 - Gist, W.E., G. McClain en S. Trimbak (2004), User versus auditor perceptions of the auditor's report on internal control: readability, reliability and auditor legal liability, *American Business Review*, vol. 22, pp. 117-129.
 - Guy, D.M. en J.D. Sullivan (1988), The expectation GAP and auditing standards, *Journal of Accountancy*, vol. 171, no. 4, pp. 36-46.
 - Haniffa, R. en M. Hudaib (2007), Locating audit expectations gap within a cultural context: The case of Saudi Arabië, *Journal of International Accounting, Auditing and Taxation*, vol. 16, no. 2, pp. 179-206.
 - Hartherly, D.J., J. Innes en T.A. Brown (1991), The expanded audit report – an empirical investigation, *Accounting and Business Research*, vol. 21, Autumn, pp. 311-319.
 - Hassink, H.F.D., L.H. Bollen, R.H.G. Meuwissen en M.J. de Vries (2009), Corporate fraud and the audit expectations gap: A study among business managers, *Journal of International Accounting, Auditing and Taxation*, vol. 18, pp. 85-100.
 - Hartherly, D.J., J. Innes en T.A. Brown (1992), *The audit expectations gap in the United Kingdom*, London: The Institute of Chartered Accountants in England and Wales.
 - Herwitz, D.R. (2009), Caveat auditor: back to principles, *Business Lawyer*, vol. 65, pp. 95-106.
 - Højskov, L. (1998), The expectation gap between users' and auditors' materiality judgements in Denmark, Paper presented at the 2nd Asian Pacific interdisciplinary research in accounting conference in association with Accounting, Auditing and Accountability Journal, Osaka City University, Japan, August 4-6, 1998. Beschikbaar september 2011. <http://www3.bus.osaka-cu.ac.jp/apira98/archives/pdfs/36.pdf>.
 - Holt, G. en P. Moizer (1990), The meaning of audit reports, *Accounting and Business Research*, vol. 20, no. 3, pp. 111-121.
 - Hooks, K.L. (1992), Professionalism and self-interest: a critical view of the expectations gap, *Critical Perspectives on Accounting*, vol. 3, pp. 109-136.
 - Humphrey, C., P. Moizer en S. Turley (1992), The audit expectations gap – plus ça change, plus c'est la même chose?, *Critical Perspectives in Accounting*, vol. 3, pp. 137-161.
 - Humphrey, C., P. Moizer en S. Turley (1993), The audit expectation gap in Britain: An empirical investigation, *Accounting and Business Research*, vol. 23, pp. 395-411.
 - Hussein, M.E.A., V.B. Bavishi en J.S. Gangolly (1986), International similarities and differences in the auditor's report, *Auditing: A Journal of Practice and Theory*, vol. 6, pp. 124-133.
 - Innes, J., T. Brown en D. Hatherly (1997), The expanded audit report – A research study within the development of SAS 600, *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, vol. 10, pp. 702-717.
 - Institute of Chartered Accountants in England and Wales ICAEW (2007), *Audit quality fundamentals – Auditor reporting*. London, U.K. ICAEW.
 - International Auditing and Assurance Standards Board (2011), *Enhancing the value of auditor reporting: Exploring options for change*, Consultation Paper, IFAC.
 - Johnson, D., K. Pany en R. White (1983), Reports and the loan decision: Actions and perceptions, *Auditing: A Journal of Practice and Theory*, vol. 2, no. 2, pp. 38-51.
 - Kelly A.S. en L.C. Mohrweis (1989), Bankers' and Investors' perceptions of the auditor's role in financial reporting: the impact of SAS No. 58, *Auditing: A Journal of Practice and Theory*, Vol. 9, pp. 87 – 97.
 - King, C.G. en G. Chula (1999), The measurement of harmonization in the form and content of the auditor's report in the European Union, *International Accounting, Auditing & Taxation*, vol. 8, pp. 23-40.
 - Kinney, W.R. en M.W. Nelson (1996), Outcome information and the expectation gap: the case of loss contingencies, *Journal of Accounting Research*, vol. 34, pp. 281-297.
 - Kirk, N.E. (2006), Perceptions of the true and fair view concept: An empirical investigation, *Abacus*, vol. 42, no. 2, pp. 205-235.
 - Kneer, D.C., P.M.J. Reckers en M.M. Jennings (1996), An empirical examination of the influence of the 'new' US auditor's report and fraud red-flags on perceptions of auditor culpability, *Managerial Auditing Journal*, vol. 11, no. 6, pp. 18-30.
 - Lahey, J.M. (1972), Toward a more understandable auditor's report, *Journal of Accountancy*, vol. 133, pp. 48-53.
 - Levi, M. (1986), Responses to fraud: an enhanced role for accountants? *Company Lawyer*, vol. 17, pp. 75-84.
 - Liggio, C.D. (1974), The expectation gap: The accountants Waterloo, *Journal of Contemporary Business*, vol. 3, pp. 27-44.
 - Limperg Instituut (1987), *Opvattingen over accountants*, Amsterdam.

- Limperg/Groeneveld (1975), Leer van de accountantscontrole. De leer van de accountantscontrole van Prof. Dr. Th. Limperg uit deel VI van diens verzameld werk bedrijfseconomie, naar de latere ontwikkelingen bijgewerkt door Prof. Drs. Groeneveld, Deventer: Kluwer.
- Lin, Z.J. en F. Chen (2004), An empirical study of the audit expectation GAP in the People's Republic of China, *International Journal of Auditing*, vol. 8, pp. 93-115.
- Litjens, H.J.R. (2007), Effect materieel belang in accountantsverklaring voor gebruikers, *Accountancynieuws*, no. 23, pp. 25-27.
- Litjens, H.J.R. (2010), Meer verklaringen met toelichtende paragraaf, *De Accountant*, vol. 117, no. 3, pp. 24-27.
- Litjens, H.J.R. (2011), Accountantskantoren tornen liever niet aan bestaande controleverklaring, *Accountancynieuws*, no. 18, pp. 16-18.
- Litjens, H.J.R. (2012), Auditors prefer not to alter auditor reporting, *Accountancy Magazine*, February 2012 (accepted).
- Lowe, D. J. (1994), The expectation gap in the legal system: Perception differences between auditors and judges, *Journal of Applied Business Research*, vol. 10, no. 3, pp. 39-44.
- Manson, S. en M. Zaman (2000), Auditor communication in an evolving environment: Going beyond SAS 600 Auditors' Reports on Financial Statements, UK.
- Manson, S. en M. Zaman (2001), Auditor communication in an evolving environment: Going beyond SAS 600 auditors' reports of financial statements, *The British Accounting Review*, vol. 33, no. 2, pp. 113-136.
- McEnroe, J., en S. Martens (2001), Auditors' and investors' perceptions of the 'expectation gap', *Accounting Horizons*, vol. 15, pp. 345-358.
- McInnes, W.M. (1994), The audit expectation gap in the Republic of South Africa, *Accounting and Business Research*, vol. 24, pp. 282-283.
- Milton, R. (1951), *The historical development of the short-form report*, master thesis, Texas Technological College Library, Lubock Texas.
- Mock, T., J. Turner, G. Gray en P. Coram (2009), The unqualified auditor's report: A Study of user perceptions, effects on user decisions and decision processes, and directions for future research, New York.
- Monroe, G. en D. Woodcliff (1994), An empirical investigation of the audit expectation gap: Australian evidence, *Accounting and Finance*, vol. 34, pp. 47-74.
- Nair R.D. en L.E. Rittenberg (1987), Message perceived from audit, review and compilation reports: extension to more diverse groups, *Auditing: A Journal of Practice and Theory*, vol. 7, pp. 15-38.
- Nederlandse Beroepsorganisatie van Accountants (2011), *Adviesrapport verbreding poortwachtersfunctie. Meer zekerheid bij meer informatieve rapportages*, Amsterdam; zie: http://www.nba.nl/Documents/Maatschappelijk%20debat/NBA_Adviesrapport_Poortwachter_okt2011.pdf.
- Nederlands Instituut van Registeraccountants (2010), *Handleiding Regelgeving Accountancy. Deel 1A*, Amsterdam.
- Ogneva, M., K.R. Subramanyam en K. Raghunandan (2007), Internal control weakness and cost of equity: Evidence from SOx Section 404 disclosures, *The Accounting Review*, vol. 82, no. 5, pp. 334-356.
- Pierce, B. en M. Kilcommins (1996), *The audit expectations gap: the role of auditing education*, DCU Business School Research Paper Series.
- Pillsbury, C.M. (1985), Limited assurance engagements, *Auditing: A Journal of Practice and Theory*, vol. 4, pp. 63-79.
- Porter, B.A. (1993), An empirical study of the audit expectation-performance gap, *Accounting and Business Research*, vol. 24, pp. 49-68.
- Porter, B.A. (1999), Audit expectation-performance GAP in the United Kingdom in 1999 and comparison with the GAP in New Zealand in 1989 and in 1999, Edinburgh: ICEAW.
- Porter, B.A., C. O'Hogartaigh en R. Baskerville (2008), Report on research conducted in the United Kingdom and New Zealand in 2008 investigating the audit expectation-performance gap and users' understanding of, and desired improvements to, the auditor's report, Dublin.
- Public Company Accounting Oversight Board (2011), Concept Release on Possible Revisions to PCAOB Standards Related to Reports on Audited Financial Statements, PCAOB Release No. 2011-003, 66.
- Raad voor de Jaarverslaggeving (2011) Richtlijnen voor de Jaarverslaggeving voor grote en middelgrote rechtspersonen. Jaareditie 2011, Deventer: Kluwer.
- Ruhnke, K. en M. Schmidt (2011), Eliminating the audit expectation gap? Empirical evidence from Germany considering the structure of the gap and the proposals raised in the European Commission's Green Paper, *Working Paper*.
- Schelluch, P. (1996), Long form audit-report messages: Further implications of the audit expectation gap, *Accounting Research Journal*, vol. 9, no. 1, pp. 48-55.
- Sidani, Y.M. (2007), The audit expectation gap: Evidence from Lebanon, *Managerial Auditing Journal*, vol. 22, no. 3, pp. 288-302.
- Sikka, P., T. Puxty, H. Willmott en C. Cooper (1992), The impossibility of eliminating the expectation gap: some theory and evidence, *Critical Perspectives on Accounting*, vol. 9, pp. 299-330.
- Smieliauskas, W., R. Graig en J. Amernic (2008), A proposal to replace 'True and fair view' with 'Acceptable risk of material misstatement', *Abacus*, vol. 44, no. 3, pp. 225-250.
- Taffler, R.J., J. Lu en A. Kausar (2004), In denial? Market underreaction to going-concern audit report disclosures, *Journal of Accounting and Economics*, vol. 38, pp. 263-296.
- Turner, J.L., T.J. Mock, P.J. Coram en G.L. Gray (2010), Improving transparency and relevance of auditor communications with financial statement users, *Current issues in accounting*, vol. 4, pp. A1-A8.
- Turner, K.F., J.D. Beeler en R.B. Daniels (2004), Reducing information asymmetry by improving knowledge of the audit process, *Journal of Accounting and Finance Research*, vol. 12, pp. 79-87.
- Turner, J. (2007), Aligning auditor materiality choice and the needs of a reasonable person, *Journal of Forensic Accounting*, vol. 8, pp. 29-52.
- Tuttle, B., M. Coller en R.D. Plumlee (2002), The effect of misstatements of varying magnitude on the decisions of financial statement users: An experimental investigation of materiality thresholds, *Auditing: A Journal of Practice and Theory*, vol. 21, pp. 1-17.
- Yardley, J. (1989), Lenders' and CPAs perceptions of the assurance provided by prescribed procedures, *Auditing: A Journal of Practice and Theory*, vol. 9(3), pp. 41-56.
- Zeff, S.A. (2007), The primacy of 'Present Fairly' in the auditor's report, *Accounting Perspectives*, vol. 7, pp. 1-20.